

१. काय म्हणजे तत्त्वज्ञान? कशासाठी तत्त्वज्ञान?

१.१ विश्वाबद्दलचे कुतूहल

१.२ तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये आणि व्याप्ती

१.३ तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती

१.४ तत्त्वज्ञानाची व्याख्या आणि मूल्य

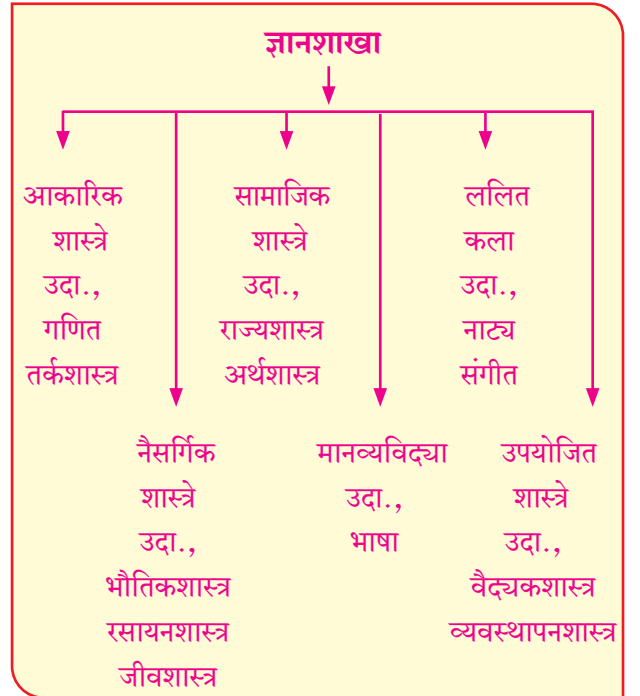
प्रस्तावना

आतापर्यंत आपण शाळेत कितीतरी विषय शिकलो, पण 'तत्त्वज्ञान' हा विषय कधीच शिकलो नाही. तरीही कधी ना कधी आपल्या कानावर हा शब्द पडला आहे. कोणीतरी एखाद्या विषयाबद्दल खूप गंभीरपणे, अवघड भाषेत बोलले तर लोक म्हणतात, 'काय तत्त्वज्ञान सांगते आहेस?' कधीतरी कुणी म्हणते, 'तुझे तत्त्वज्ञान तुझ्यापाशीच ठेव, माझे जीवनाबद्दलचे तत्त्वज्ञान वेगळे आहे'. अशा संभाषणांमधून तत्त्वज्ञान म्हणजे नक्की काय याबद्दलच्या काही कल्पना आपल्या मनात निर्माण होतात. त्यावरूनच हा विषय शिकावा की नाही, त्याला काही महत्त्व आहे की नाही, याचे अंदाज आपण बांधतो. एखादा विषय महत्त्वाचा आहे की नाही, त्याचा काय उपयोग असू शकतो, हे कळण्यासाठी त्या विषयाशी आपली चांगली ओळख व्हायला हवी. या पाठात आपण तत्त्वज्ञान या विषयाची ओळख करून घेऊया.

ज्ञानशाखा

ज्ञानाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांना किंवा निरनिराळ्या अभ्यास विषयांना विद्याशाखा/ज्ञानशाखा म्हटले जाते. प्रत्येक विद्याशाखेच्या स्वतःच्या विशिष्ट संकल्पना, नियम व सिद्धान्त असतात. ज्ञानशाखांचे ढोबळपणे वर्गीकरण खालीलप्रकारे केले जाते.

विचार करा.

वरील तक्त्यात तत्त्वज्ञान या विषयाचे स्थान कुठे असावे असे तुम्हाला वाटते?

आपण आज शिकतो, त्या सगळ्या ज्ञानशाखा निर्माण होण्याच्या कितीतरी आधी म्हणजे माणसाच्या हजारो पिढ्यांपासून त्याला त्याच्या भोवतीच्या जगाबद्दल खूप कुतूहल वाटत आले आहे. या जगाचे ज्ञान मिळवण्यासाठी माणूस सतत धडपडत असतो. तसे तर प्रत्येक सजीवालाच आपला जीव टिकवून धरण्यासाठी स्वतःबद्दल आणि जगाबद्दल काहीतरी ठाऊक असावेच लागते. जीवन जगण्याच्या खटाटोपातच माणूस बरेच काही शिकला. पण त्याचा

एक गुणविशेष असा की, त्याला जगाबद्दल वाटणारे कुतूहल मूलभूत गरजा भागवण्याच्याही पलीकडचे होते.

रात्री आकाशात दिसणाऱ्या चांदण्या दिवसा का दिसत नाहीत? काही जीव सरपटतात, काही चालतात, काही उडतात असे का? प्राणी मरतात म्हणजे नक्की काय होते? प्रश्न, प्रश्न आणि प्रश्न. माणसाला असे असंख्य प्रश्न पडत राहिले आणि त्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध त्याने हाती घेतला. प्राचीन काळचा मानव एखाद्या अगदी लहान, नुकत्याच बोलू लागलेल्या बाळाप्रमाणे होता. बाळाचे डोळे जसे सभोवतालच्या प्रत्येक वस्तूबद्दलच्या उत्सुकतेने भरलेले असतात, तशीच निखळ उत्सुकता या मानवाला वाटत होती. त्यामधूनच 'हे काय आहे'? 'ते तसे का आहे'? 'ते का बदलते'? या

प्रकारचे; प्रत्येक निर्जीव किंवा सजीव गोष्टींबद्दल विचारले जाऊ शकणारे प्रश्न निर्माण झाले. काळाच्या ओघात माणसाच्या बुद्धीचा, विचारक्षमतेचा, भाषेचा विकास होत गेला.

कुतूहलाच्या विविध वाटा

१. पुराकथा
२. धर्म
३. तत्त्वज्ञान
४. विज्ञान
५. कला

विकासाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांमध्ये माणसाने या प्रश्नांची वेगवेगळ्या स्वरूपाची उत्तरे शोधली. त्यांतील काही उत्तरे नंतरच्या काळात नाकारली गेली, तर काही आजही टिकून राहिली आहेत.

तुम्हाला माहित आहे का?

पुराकथा (Mythology), धर्मचिंतन, तत्त्वचिंतन, विज्ञान, कलाव्यवहार अशा अनेक रूपांमध्ये माणसाच्या चौकस बुद्धीचा आणि त्यामधून त्याला जगाबद्दल जे वाटले, त्याचा आविष्कार झाला. माणसाचा विश्वाशी, निसर्गाशी, इतर माणसांशी काय संबंध आहे, त्याचा अर्थ लावण्याच्या या तऱ्हा होत्या. अतिशय सर्जनशील कल्पनाशक्तीचा वापर करून, अनुभवाला येणाऱ्या परंतु चटकन स्पष्ट न होणाऱ्या घटितांचा उलगडा करण्यासाठी प्रत्येक संस्कृतीमध्ये कथा निर्माण झाल्या.

पुराकथा म्हणजे पूर्वीच्या काळी मानवात प्रचलित असलेल्या गोष्टी किंवा कल्पित कथा. या कथा एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत राहतात. सहसा या कथांमध्ये आजूबाजूला दिसणाऱ्या, अनुभवाला येणाऱ्या गोष्टींचे किंवा घटितांचे स्पष्टीकरण देवता,

असुर, यक्ष अशा अतिमानवी जीवांच्या संदर्भात दिलेले असते. या कथांमधून कर्मकांड देखील सूचित केले जाते. उदाहरणार्थ, एखाद्या वटवृक्षावर देवतेचा वास असतो, अशी प्राचीन धारणा असते. त्यामुळे त्या वृक्षाला धक्का लावायचा नाही किंवा त्याचे लाकूड हवे असल्यास आधी देवतेची प्रार्थना करायची, तिची आज्ञा घेऊन मगच त्या वृक्षावर कुऱ्हाड चालवायची. अशा प्रथा काही आदिम समूहांमध्ये आजही टिकून असलेल्या दिसतात. आजच्या काळात या कथा अभ्यासताना, या कथा का बरं निर्माण झाल्या असाव्यात? त्यांच्या निर्मितीमागे काही विचार अथवा तत्त्व असावे का? असा प्रश्न सहजच पडतो. हा विचार अथवा गोष्टीमागचं तत्त्व विविध तऱ्हांनी समजावून घेणं शक्य असतं. जगभरात अशा प्रकारच्या पुराकथा आढळतात. त्यांतील दोन अतिशय भिन्न भूभागांतील कथा आपण संक्षिप्त रूपात बघू.

चला वाचूया.

थॉरची कथा

युरोप खंडाच्या उत्तरेला जे देश आहेत (म्हणजे उदा., स्वीडन, नॉर्वे, डेन्मार्क इत्यादी) तिथे 'थॉर' या लढवय्या देवाची कथा प्रचलित आहे. (या कथेवर आधारित एक गाजलेला चित्रपट देखील आहे.) इंद्राचे जसे वज्र तसे थॉरच्या हातात नेहमी हातोडा दाखवला जातो. दोन हजार वर्षांपूर्वी या प्रदेशात राहणाऱ्या प्राचीन जमातींची अशी समजूत होती की थॉर आकाशातून आपल्या रथातून हिंडतो. त्याच्या रथाला दोन बकऱ्या जोडलेल्या असतात. त्याचा हातोडा तो फिरवतो तेव्हा आपल्याला गडगडाट ऐकू येतो आणि विजा चमकताना दिसतात. गडगडाट म्हणजे थॉरची गर्जनाच! गडगडाट ऐकू आला आणि विजा चमकताना दिसल्या म्हणजे पाऊस येतो. पाऊस तर सुफलतेसाठी फारच महत्त्वाचा. म्हणून सुफलनासाठी थॉरची आराधना केली जाते.

चला वाचूया.

इंद्रवृत्र कथा

प्राचीन काळी इंद्र ही एक अत्यंत महत्त्वाची देवता होती असे ऋग्वेदातील उल्लेखांवरून दिसते. पाऊस पडावा म्हणून इंद्राची पूजा होत असे. त्याचा मुख्य शत्रू वृत्र होय. वृत्रनाशाच्या पराक्रमावर रचलेली पुष्कळ सूक्ते ऋग्वेदात आहेत. इंद्रवृत्र कथेत वृत्र हा एक अक्राळविक्राळ राक्षस कल्पून त्याची तुलना काळ्या मेघाशी केली आहे. वृत्र हा दानव जलप्रवाह अडवतो आणि अनावृष्टी व दुर्भिक्ष निर्माण करतो. इंद्र आपल्या वज्राने त्याचे पोट फाडतो आणि त्यात अडकून पडलेले पाणी धो धो वाहू लागते.

१.१ विश्वाबद्दलचे कुतूहल

या दोन्ही कथांतून आपल्याला दिसून येते की पाऊस पडणे, विजा चमकणे, गडगडाट होणे या सगळ्यांचा अर्थ लावणे हा प्रयत्न या कथांतून केलेला आहे. पाण्याचे महत्त्व दोन्ही मिथकांत दिसून येते. पाणी पडले तरच शेती सुफळ होणार, सर्वांना प्यायला पाणी मिळणार आणि आनंदीआनंद होणार म्हणून पावसाची देवता असावी असे त्याकाळच्या समूहांस वाटले असण्याची शक्यता आहे.

या कथांचे मूळ याच दृश्य जगात असले, तरी त्यामधून एक काल्पनिक जगही आकाराला येते. या कथांमधून भौतिक जगाच्या पलीकडच्या शक्ती किंवा जीव या जगातल्या घटना नियंत्रित करतात, माणसांना त्यांच्या कृत्यांची बक्षिसे देतात किंवा त्यांना शिक्षा करतात, अशा समजुती प्रचलित झाल्या. त्या शक्तींना शांत किंवा खुष ठेवण्यासाठी वेगवेगळ्या विधींचा, कर्मकांडाचा प्रयोग केला जाऊ लागला.

चला बोलूया.

वर्गात पुराकथांचे कथाकथन करा व त्यावर चर्चा करा.

या जगाचे निरीक्षण करताना एका टप्प्यावर माणसाच्या असे लक्षात आले, की जगात घडणाऱ्या घटना कशाही घडत नाहीत. त्यांचा एकमेकांशी संबंध असतो, त्या विशिष्ट क्रमाने घडतात, उदाहरणार्थ, आपण ज्या हवामानात राहतो तिथे उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा हे ऋतू याच क्रमाने येत असतात. पाणी आग विझवू शकते, तर उन्हाने पाण्याची वाफ होते. यामधून त्याच्या असे लक्षात आले, की या जगात एक प्रकारची व्यवस्था आहे. कशामधून काय निर्माण होते, कसे निर्माण होते, याचे नियम आहेत. माणसांच्या जगात असलेले नियम कोणीतरी (म्हणजे कुठल्या तरी माणसांनीच) तयार केलेले असतात. साहजिकच काही विचारवंतांना वाटले की, निसर्गात जे नियम, जी व्यवस्था दिसते ती देखील कुणीतरी निर्माण केलेली असणार.

कदाचित हे सगळे विश्वच कोणीतरी निर्माण केले आहे. यासाठी लागणारी शक्ती अर्थातच प्रचंड, खरे तर अमर्याद असायला हवी. अशांसारख्या कल्पनांमधून 'ईश्वर' संकल्पना साकार व्हायला लागली. ईश्वराचा आणि मानवाचा संबंध काय आहे, काय असायला हवा यांविषयीच्या विचारांनी धर्मचिंतनाचा पाया घातला. या प्रकारच्या चिंतनात कल्पनेबरोबरच बुद्धीचा उपयोग केला गेला. सहसा या दोन्हींच्या जोडीला धर्मचिंतनात श्रद्धेवर खूप भर दिला गेला. या दृश्य जगापलीकडची पारलौकिक शक्ती आणि त्या शक्तीचे स्वरूप ज्यांना समजले आहे, अशा अलौकिक व्यक्तींवर आणि त्यांच्या शब्दांवर श्रद्धा ठेवण्याची आवश्यकता धर्मांनी सांगितली.

करून पहा.

खालील बाबींची विविध उदाहरणे शोधा व त्यावर चर्चा करा.

- कल्पनेचा वापर
- बुद्धीचा वापर
- अंधश्रद्धा

जगाबद्दल माणसाला जे समजत होते, जाणवत होते ते त्याच्या जगण्यात वेगवेगळ्या पद्धतींनी व्यक्त होत होते. जगातील वस्तू, घटना यांचे गुणधर्म, एकमेकांशी असलेले संबंध यांबरोबरच माणसाला त्यांच्यामध्ये सौंदर्यसुद्धा जाणवत होते. ते सौंदर्य त्याला मोहित करत होते आणि सौंदर्याची निर्मिती करण्याची प्रेरणाही देत होते. यातूनच माणसाने संगीत, चित्र, नृत्य अशा अनेक कला विकसित केल्या.

भीमबेटका येथील अश्मयुगीन गुहाचित्र

प्राचीन भारतीय साहित्यात मानव आणि कला यांचा विचार फार पूर्वीपासून केल्याचे आढळून येते. कलेबाबतच्या विचारांचा परिपोष कसा झाला होता हे दर्शविणारे उदाहरण.

विष्णुधर्मोत्तर पुराण

खंड तिसरा, अध्याय दुसरा

वज्र राजा-मार्कंडेय ऋषी यांच्यातील संवाद

राजा - मला प्रतिमा बनवायची आहे.

ऋषी - ज्याला चित्राचे ज्ञान (चित्रसूत्र ज्ञात) असते त्यालाच प्रतिमा लक्षण (प्रतिमा कशी बनवायची ते) सांगता येते.

राजा - मग तुम्ही मला चित्रसूत्र शिकवा.

ऋषी - जोवर तुला नृत्त (नृत्यातील एक तंत्र) येत नाही तोवर तुला चित्रसुद्धा शिकवू शकत नाही.

राजा - मग तुम्ही मला नृत्त शिकवा.

ऋषी - जोवर तुला एखादे वाद्य वाजवता येत नाही (आतोद्य) तोवर तुला नृत्त देखील शिकवता येणार नाही.

राजा - मग तुम्ही मला वाद्य शिकवा.

ऋषी - त्यासाठी तुला आधी गायन-संगीत शिकावे लागेल.

राजा - मग तुम्ही मला गायन शिकवा.

ऋषी - गायन, संगीत, संस्कृत आणि प्राकृत अशा दोन भाषांमधील असते. ते यायचं तर तुला आधी स्थानिक भाषा याव्या लागतील.

राजा - मग तुम्ही मला भाषा शिकवा.

ऋषी - त्यासाठी तुला व्याकरण शिकण्याची आवश्यकता आहे.

(अशा तऱ्हेने हा संवाद कलांमधील सहसंबंध किंवा परस्परपूरकता सूचित करतो.)

कलेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कुठल्याही व्यावहारिक उपयोगाचा विचारही न करता कलेमधून मिळणाऱ्या आनंदात आपण रममाण होऊ शकतो. कलाकृती निर्माण करणारा आणि त्याचा आस्वाद घेणारा या दोघांनाही कलेतून आनंद मिळतो. कलाविष्कारामध्ये

कल्पना, बुद्धी यांप्रमाणेच सृजनशक्तीची (creativity) आवश्यकता असते.

विश्वाबद्दलच्या आपल्या औत्सुक्यातून जन्म घेतलेल्या प्रश्नांना माणसाने दिलेल्या प्रतिसादांपैकी पुराकथा, धर्मचिंतन आणि कला या तिन्हींमध्ये बुद्धीला स्थान असते हे खरेच, पण या प्रश्नांना तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान जी उत्तरे देतात, त्यांचा मात्र बुद्धी हाच खऱ्या अर्थाने पाया असतो. याचा अर्थ असा नाही की, यांमध्ये कल्पनाशक्तीला वावच नसतो. ज्या काळात निरीक्षणे आणि प्रयोग यांना खूप मर्यादा होत्या, त्या काळात कल्पनेच्या बळावरच अनेक उत्तरे मिळवण्याचा प्रयत्न चिंतकांनी केला. मात्र या कल्पनेवर बुद्धीचा अंकुश होता. तर्काच्या आधारावर टिकू शकणाऱ्या कल्पनांनाच तत्त्वचिंतनात स्थान मिळाले. या जगात घडणाऱ्या घटनांना दुसऱ्या कुठल्या जगातील नव्हे, तर याच जगातल्या घटना कारणीभूत आहेत, हे लक्षात यायला लागले.

नद्यांना पूर येतो, तो कुठल्या देवाच्या कोपामुळे नाही, तर नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात कुठेतरी खूप जास्त पाऊस पडल्यामुळे, यांसारखे कार्यकारणसंबंध लक्षात यायला लागले. द्रवरूप असणारे पाणीच वाफ झाले की, वायुरूप धारण करते, तर गोठून बर्फ झाले की, घनरूपात येते. अशा गमती लक्षात यायला लागल्या. सुरुवातीच्या काळात हाताला लागलेल्या या तथ्यांमधून तत्त्वचिंतनाची सुरुवात झाली. विश्वात अनेक तऱ्हेच्या, वेगवेगळे गुणधर्म असलेल्या वस्तू असल्या तरी या अनेकतेच्या, विविधतेच्या मुळाशी काही समानता आहे हे तत्त्वज्ञांच्या लक्षात आले. आपल्या डोळ्यांना आणि इतर ज्ञानेंद्रियांना जे अनुभवाला येते, त्या दृश्य, मूर्त जगापलीकडेही न दिसणारे, न जाणवणारे, अदृश्य, अमूर्त असे काहीतरी असू शकेल, याची जाणीव झाली. त्या अमूर्त तत्त्वांचा शोध सुरू झाला.

तत्त्वज्ञानाच्या अगदी सुरुवातीच्या काळातील तत्त्वज्ञांना विश्वाचे मूलतत्त्व म्हणजे ज्या मूळ

घटकापासून विश्वाची उत्पत्ती झाली, ते तत्त्व काय असेल याबद्दल खूप कुतूहल होते. या तत्त्वांची संख्या किती आहे, त्यांच्यामध्ये कुठल्या प्रकारच्या प्रक्रिया होऊन हे विविधतेने भरलेले जग आकाराला आले, अशा प्रकारचे प्रश्न त्यांना पडले. इथे आपण सॉक्रेटिसपूर्वीच्या ग्रीक तत्त्वज्ञांनी विश्वाचे मूलतत्त्व कोणते या प्रश्नाला कोणती उत्तरे दिली आहेत त्याची नोंद घेऊया.

तत्त्वज्ञ	मूलतत्त्व
थेलिस	पाणी/जल
अनॅक्सिमॅन्डर	अपायरॉन/असीम
अनॅक्सिमिनस	हवा/वायू
पायथागोरस	संख्या
पारमेनिडिस	असतेपण/सत्
हेरॅक्लिटस	अग्नि
अनॅक्सॅगोरस	नाऊस
एम्पॅडोक्लिस	चार महाभूते - पृथ्वी, आप (जल), तेज (अग्नि), वायू

ही तत्त्वे आणि अनुभवाला येणारे जग यांचा संबंध काय आहे? या जगात सतत बदल होताना दिसतात, पण कधीच न बदलणारे असे काही असेल का? जगात बदल का होतात? कसे होतात? या सगळ्या प्रश्नांवर ऊहापोह सुरू झाला. त्यामधून जी उत्तरे मिळाली, त्याला तत्त्वज्ञान म्हटले जाते. जगाचा अनुभव आणि बुद्धीच्या बळावर, तर्काच्या चौकटीत त्याची लावलेली संगती, त्यामधून माणसाच्या एकूण जगण्याचा जाणवणारा अर्थ, कसे जगावे याविषयी समजलेली तत्त्वे हे सगळे तत्त्वज्ञानामध्ये अभ्यासले जाते.

तसे पाहिले तर, विज्ञानाची उभारणी ही अनुभव आणि बुद्धी याच दोन स्तंभांवर होत असते. आज ज्यांना आपण विज्ञान म्हणून ओळखतो, अशा भौतिक विज्ञान, रसायन विज्ञान, भूविज्ञान, जैवविज्ञान

यांसारख्या ज्ञानशाखा आधुनिक काळात निर्माण झाल्या. हे आधुनिक विज्ञान आपल्या ज्ञानेंद्रियांच्या आवाक्यात न येणाऱ्या गोष्टी शोधण्यासाठी, समजून घेण्यासाठी अनेक साधनांचा, उपकरणांचा उपयोग करते. या साधनांमुळे आपल्या ज्ञान मिळवण्याच्या क्षमता कित्येक पटीने वाढतात. अत्यंत सूक्ष्मजीव आपण सूक्ष्मदर्शकामुळे बघू शकतो, तर दुर्बिणीतून दूरच्या वस्तू बघू शकतो, ते त्याच वाढलेल्या शक्तीमुळे. या साधनांचा वापर करून केलेली निरीक्षणे, प्रयोग हे विज्ञानाच्या पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांत विचारले जाणारे प्रश्न हे बऱ्याच प्रमाणात सारखे असले, तरी उत्तरांचा शोध घेताना तत्त्वज्ञान 'बुद्धी' याच साधनाचा वापर करते, तर विज्ञान बुद्धीबरोबरच इतर अनेक भौतिक साधनांचा आणि प्रगत तंत्रज्ञानाचा उपयोग करते. हे प्रश्न मुळात तत्त्वज्ञानात विचारले गेले आणि त्या प्रश्नांचे बोट धरून विज्ञानाने त्यांची उत्तरे आपल्या पद्धतीने शोधली. म्हणून तत्त्वज्ञानाला सर्व विज्ञानांचे उगमस्थान मानले जाते. जसजशी उत्तरे सापडत गेली, तसतशा विज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखा विकसित होत गेल्या. विश्वाचे आणि माणसाचे स्वरूप अधिकाधिक स्पष्ट होऊ लागले.

१.२ तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये आणि व्याप्ती

विज्ञानाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीमुळे तत्त्वज्ञानाने निर्माण केलेल्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे मिळाली, हे खरे असले तरी आजही प्रश्न शिल्लक आहेतच.

चला शोधूया!

विज्ञानाची नवी क्षितिजे कोणती?

विश्वाबद्दल, त्याच्या मूळ स्वरूपाबद्दल अजून सगळे ज्ञान प्राप्त झालेले नाही. तत्त्वज्ञानाला या प्रश्नांमध्ये तर रस आहेच. त्याखेरीज जे प्रश्न विज्ञानाच्या कक्षेत येत नाहीत, अशा अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार तत्त्वज्ञानात केला जातो. उदाहरणार्थ 'ज्ञान' हाच तत्त्वज्ञानात एक ज्ञानविषय

होतो. आपल्याला ज्ञान कसे होते? ज्ञान झाले आहे याचे ज्ञान कसे होते? मुळात 'ज्ञान' म्हणजे काय? निव्वळ माहिती की आणखी काही? यांसारखे अनेक प्रश्न तत्त्वज्ञान ज्ञानासंबंधी विचारते. विज्ञानाला फक्त तथ्यांमध्ये रस असतो. पण तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने तथ्यांएवढीच मूल्यांची, तत्त्वांची, कल्पनांची व संकल्पनांची चर्चा महत्त्वाची असते. तथ्ये 'काय आहे' याचे वर्णन करतात, तर जे आहे ते योग्य आहे की नाही, ते कसे असावे यांचा विचार मूल्यांच्या आधारे करावा लागतो. इंद्रधनुष्य का दिसते? याचे स्पष्टीकरण विज्ञान करते, पण ते सुंदर दिसते असे म्हणताना सौंदर्य म्हणजे काय, सौंदर्याचे निकष काय असतात? कलेमधून सौंदर्यनिर्मिती होते का? या प्रश्नांचा विचार मात्र विज्ञानात नाही, तर तत्त्वज्ञानात होतो. माणूस खोटे का बोलतो याचे स्पष्टीकरण मानसशास्त्र करते, पण खोटे बोलणे चांगले की वाईट, योग्य की अयोग्य याची चर्चा मात्र तत्त्वज्ञानात होते. त्याचप्रमाणे अनेक प्रसंगांत आपले मत बरोबर आहे हे सांगताना जे युक्तिवाद माणूस करतो, ते बरोबर की चूक याचे परीक्षण तत्त्वज्ञान करते.

व्यापक दृष्टीने पहाता असे म्हटले जाते की, तत्त्वज्ञान चार प्रकारच्या संबंधांचा अभ्यास करते. ते चार संबंध म्हणजे (१) माणूस आणि निसर्ग यांचा संबंध (२) माणूस आणि समाज यांचा संबंध (३) दृश्य जगाच्या पलीकडे जर काही अस्तित्व असेल, तर त्या अस्तित्वाशी असलेला संबंध आणि (४) माणसाचा स्वतःशी असलेला संबंध. एका अर्थी तत्त्वचिंतनात माणसाचा विचार केंद्रस्थानी आहे. आपल्यामध्ये माणूस म्हणून कुठल्या क्षमता, कुठली गुणवैशिष्ट्ये आहेत? आपल्या मर्यादा कोणत्या? आपल्या क्षमतांचा पूर्ण विकास होऊन एक सुखी, सफल जीवन आपल्याला कसे जगता येईल हे प्रश्न तत्त्वज्ञानात महत्त्वाचे मानले गेले आहेत.

१.३ तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती

तसे पहायला गेले तर, तत्त्वज्ञान या विषयाचा आवाका खूपच मोठा आहे. पण थोडक्यात सांगायचे झाले तर तत्त्वज्ञान जे तीन मुख्य प्रश्न विचारते, ते म्हणजे,

- 'काय आहे?'
- 'जे आहे, ते आपल्याला कसे कळते?' आणि
- 'जे आपल्याला कळते, त्याचा आपल्या जगण्यावर, वागण्यावर काय आणि कसा परिणाम होतो?'

या आणि अशा अनेक प्रश्नांचा सखोल आणि पद्धतशीर विचार तत्त्वज्ञानात केला जातो. चिकित्सा हा तत्त्वज्ञानाच्या पद्धतीचा गाभा आहे. चिकित्सा करणे म्हणजे आपल्यापुढे जे मत, विचार किंवा संकल्पना येते, ती जशीच्या तशी मान्य न करता त्याबद्दल वेगवेगळे प्रश्न विचारून ती नीट समजून घेणे आणि त्याचे परीक्षण करणे. उदाहरणार्थ, लोकशाही या संकल्पनेची चिकित्सा करायची असेल तर तिचा अर्थ, प्रकार, इतिहास, स्वरूप सगळे समजून घेतले पाहिजे. नंतर ती पद्धती योग्य आहे का याचे परीक्षण केले पाहिजे. अशी चिकित्सा करण्यासाठी तत्त्वज्ञान बहुतेक वेळा संकल्पनांचे विश्लेषण करते. म्हणजे त्या संकल्पनेचे निरनिराळे घटक आणि त्यांचा एकमेकांशी असलेला संबंध यांचा अभ्यास करते. 'लोकशाही' या संकल्पनेत 'लोक' आणि 'राज्य' या संकल्पना अंतर्भूत आहेत. त्यामुळे 'लोकशाही' ही संकल्पना समजून घेताना लोक म्हणजे नक्की कोण? राज्य म्हणजे काय? राज्यसंस्था म्हणजे काय? 'लोकांचे राज्य' याचा अर्थ काय, हे अभ्यासावे लागते.

चला बोलूया!

'लोकशाही' या विषयावर गटचर्चा करा.

तत्त्वज्ञानाचे पारंपरिक उद्दिष्ट कुठलाही

विषय संपूर्णपणे समजून घेण्याचे असते. त्यासाठी तो विषय मुळापासून अभ्यासावा लागतो. त्याचप्रमाणे त्या विषयाला असणाऱ्या अनेक बाजूही समजून घ्याव्या लागतात. हे सगळे करताना चिकित्सक दृष्टिकोन कायम राखायचा असतो. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी तत्त्वज्ञानाने अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतींचा उपयोग केला आहे. आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान श्रद्धेवर विसंबत नाही, कल्पनेला अनिर्बंध भराऱ्याही मारू देत नाही आणि अनुभवावर आधारित वैज्ञानिक पद्धतीही वापरत नाही. बुद्धी, विशेषतः तर्कबुद्धी हे तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख साधन आहे. तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती या साधनाचा कार्यक्षम वापर कसा केला जाऊ शकतो, याचे मार्गदर्शन करतात.

विश्लेषण पद्धती : तर्काच्या आधारे विचार, कल्पना, संकल्पना, सिद्धान्त, उदाहरणे यांचे विश्लेषण करणे ही तत्त्वज्ञानाची प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेली पद्धत आहे. विश्लेषण करणे म्हणजे एखादे संयुग ज्या घटकांचे बनले आहे, ते घटक त्या संयुगाचे पृथक्करण करून ओळखणे, त्यांचे स्वरूप समजून घेणे. रसायनशास्त्रात तुम्ही रासायनिक संयुगांचे विश्लेषण आणि त्याचे महत्त्व शिकला आहातच. तत्त्वज्ञानाला विश्लेषण पद्धती वापरण्यासाठी भौतिक विज्ञानांप्रमाणे प्रयोगशाळांची गरज नसते. तत्त्वज्ञान काही भौतिक पदार्थांचे विश्लेषण करत नाही. ते अमूर्त गोष्टींचे विश्लेषण करते. त्यासाठी लागणारी उपकरणे ही तत्त्वज्ञानाच्या मेंदूतच उपलब्ध असतात. एका अर्थाने आपला मेंदू हीच आपल्यासाठी २४ x ७ एवढा वेळ उपलब्ध असलेली प्रयोगशाळाच असते. आपल्या समोर येणारी माहिती, मते, समजुती या सगळ्यांचा विचार इथे चालू असतो. जेव्हा जाणीवपूर्वक आपण या गोष्टींचे मूळ घटक आणि त्यांची रचना शोधायचा प्रयत्न करत असतो, तेव्हा आपण सगळे विश्लेषण पद्धतीच वापरत असतो. उदा., 'माणूस' हा शब्द कुठल्याही घटक शब्दांमधून तयार होत नाही. पण

त्या शब्दातून ज्या संकल्पनेचा निर्देश होतो, ती आपल्याला सर्वसाधारणपणे समजते. तिचे विश्लेषण इतर घटक संकल्पनांमध्ये करता येऊ शकते.

चला करूया!

संकल्पना चित्र (concept map) तयार करा.

१.मूर्त २.अमूर्त ३.माणूस

माणूस हा असा दोन पायांचा जीव असतो, जो बुद्धीशील आणि समाजशील असतो. याप्रकारे हे विश्लेषण करता येते. तुमच्या हे लक्षात आलेच असेल, की 'माणूस' या संकल्पनेची ही व्याख्या

आहे. प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ सॉक्रेटिसने अशी विश्लेषण पद्धती वापरून संकल्पनांच्या काटेकोर व्याख्या करण्याच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल उचलले.

आपल्या संकल्पनांच्या आकलनात सुस्पष्टता आल्याखेरीज त्यांची व्याख्या करता येत नाही. ही सुस्पष्टता, आखीव-रेखीवपणा आणण्याचे कार्य विश्लेषण पद्धती करते. यामुळे आपल्या विचारांमधील संदिग्धता, गोंधळ दूर होतात. तत्त्वज्ञांसाठी ही पद्धती नेहमीच महत्त्वाची असली तरी विसाव्या शतकात पाश्चात्य तत्त्वपरंपरेत 'विश्लेषणवादी तत्त्वज्ञान' नावाचा जो विचार प्रवाह निर्माण झाला,

माहीत आहे का तुम्हाला?

अॅकॅडमी ऑफ अथेन्स येथील
सॉक्रेटिसचा पुतळा

सॉक्रेटिस - अथेन्समध्ये इसवी सन पूर्व ४७० मध्ये एका सामान्य कुटुंबात जन्माला आलेल्या सॉक्रेटिस या तत्त्वज्ञाला 'पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा जनक' म्हणून ओळखले जाते.

ग्रीसमध्ये सॉक्रेटिसपूर्वीही तत्त्वचिंतनाला प्रारंभ झाला होता. मात्र, सॉक्रेटिसने त्याला एक निर्णायक वळण दिले. त्यामुळे त्याला हे बिरूद मिळाले. सॉक्रेटिसचे व्यक्तिमत्त्व अनाकर्षक असले तरी त्याच्या बुद्धीची प्रखरता आणि त्याची चारित्र्य संपन्नता विलक्षण प्रभावी होती. सॉक्रेटिसला विश्वाच्या उत्पत्तीविषयक प्रश्नांमध्ये रस नव्हता. माणसाचे वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन कसे असायला हवे हा प्रश्न त्याच्या तत्त्वचिंतनात सगळ्यांत महत्त्वाचा आहे. सत्याचा आणि सार्वत्रिक व सार्वकालिक नीतिमूल्यांचा शोध घेऊन त्यानुसार जीवन जगणे हे त्याच्या तत्त्वचिंतनाचे उद्दिष्ट होते. अतिशय निर्भयतेने, चिकाटीने, व्यावहारिक फायद्या-तोट्याचा विचार न करता त्याने या उद्दिष्टाचा

पाठपुरावा आयुष्यभर केला, एवढेच नव्हे तर सत्यशोधनासाठी त्याने मृत्यूदंडही शांतपणे स्वीकारला. सद्गुण, न्याय, धाडस, संयम यांसारख्या संकल्पनांचे त्याच्या काळात जे आकलन होते, त्याबाबत सतत प्रश्न विचारून त्याने त्यांचे चिकित्सक परीक्षण केले. समाजाच्या सर्व थरांमधील लोकांना निर्भीडपणे प्रश्न विचारत राहण्याच्या त्याच्या पद्धतीमुळे बरेच लोक दुखावले गेले. तो तरुणांना बिघडवतो आणि राज्यसंस्थेने मानलेल्या देवांना नाकारतो असे आरोप त्याच्यावर ठेवून त्याला विष पाजून मृत्यू देण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. न्यायालयाकडे दयेची भीक न मागता, कुठलाही तडजोडीचा मार्ग न स्वीकारता, तसेच तुरुंगातून सुरक्षितपणे निसटून जाणे शक्य असूनही तसे न करता सॉक्रेटिसने शांतपणे मृत्यू स्वीकारला. 'ज्याचे परीक्षण केलेले नाही, असे जीवन जगण्याच्या योग्यतेचे नाही' हे त्याचे वचन सुप्रसिद्ध आहे. विचार, भाषण, कृती या सगळ्यांमधील एकवाक्यता त्याच्या जीवनात दिसून येते. सत्यावरची प्रखर निष्ठा, तत्त्वज्ञानाविषयी विलक्षण प्रेम आणि असामान्य नैतिक धैर्य यांसाठी सॉक्रेटिसचे स्मरण आपल्याला कायम राहील.

त्याने तर विश्लेषण हे तत्त्वज्ञानाचे एकमेव कार्य आहे, असे मत मांडले.

संवाद पद्धती : सगळ्याच सर्वसाधारण माणसांना बुद्धीची निसर्गदत्त देणगी मिळालेली असते. पण प्रत्येकाच्या बुद्धीच्या आपापल्या मर्यादा असतात. प्रत्येकाची बुद्धी सर्वच क्षेत्रांत सारख्या कार्यक्षमतेने बहुधा काम करत नाही. कुणाची बुद्धी गणितात तल्लख असते तर कुणाची भाषा विषयात. कोणी तिचा जास्त वापर क्रीडाक्षेत्रात करते तर कोणी कलाक्षेत्रात. आपल्या बुद्धीच्या विकासावर आपल्या सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणाचाही खूप मोठा परिणाम होत असतो. साहजिकच एखाद्या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास एकाच व्यक्तीला करता येतोच असे नाही. काही माणसांनी एकत्र येऊन केलेला विचार अधिक फलदायी ठरतो, कारण एकाच वेळी त्या विषयाचे अनेक पैलू लक्षात येऊ शकतात. तसेच त्या विषयाबद्दलचे वेगवेगळे दृष्टिकोन समजल्यामुळे आपला विचार अधिक समावेशक आणि संतुलित होतो. अनुभवाधिष्ठित निरीक्षणे, प्रयोग, पडताळा पद्धती इत्यादी उपयोगात न आणणाऱ्या तत्त्वज्ञानासारख्या विषयासाठी अशा समूहाने वापरण्याच्या पद्धतींचे महत्त्व जास्तच आहे. या वापरामुळे व्यक्तिगत मते, पूर्वग्रह यांचा अवाजवी प्रभाव तत्त्वचिंतनावर राहत नाही.

भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही परंपरांमध्ये प्राचीन काळी 'संवाद' या पद्धतीचा यामुळेच लक्षणीय वापर झालेला दिसतो. प्राचीन भारतात गुरूजवळ बसून ज्ञान ग्रहण करण्याची पद्धत होती. या काळात ज्ञान देण्या-घेण्याचे साधन मुख्यतः गुरू-शिष्य संवाद हे होते. शिष्याने विचारलेल्या शंका, प्रश्न, उपप्रश्न यांना उत्तरे देऊन गुरू शिष्याला ज्ञान मिळवण्यासाठी मदत करत असत. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे उपनिषदे. अनेक उपनिषदांमध्ये आपल्याला संवादरूपाने तत्त्वज्ञान मांडलेले दिसते. उदाहरणार्थ,

छांदोग्य उपनिषदातील श्वेतकेतू-उद्दालक संवाद तर **बृहदारण्यक उपनिषदातील या याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद.** बौद्ध विचार परंपरेत 'मिलिंदपन्ह' (मिलिंदप्रश्न) हा असाच संवादामधून बौद्ध तत्त्वज्ञानाची मांडणी करणारा ग्रंथ आहे. भगवद्गीता हा ग्रंथही कृष्ण आणि अर्जुनाच्या संवाद रूपात आहे.

छांदोग्य उपनिषद खंड - १३

उद्दालक म्हणाला, हे मीठ (आज) पाण्यात टाकून ठेव आणि (उद्या) सकाळी माझ्याकडे ये. श्वेतकेतूने त्याप्रमाणे केले. पिता त्याला म्हणाला, रात्री जे मीठ तू उदकात टाकलेस ते काढ. श्वेतकेतू हात घालून पाहू लागला पण ते त्याला सापडले नाही.

१. कारण ते उदकात लुप्त झाले होते. पिता म्हणाला, आता त्या उदकापैकी वरच्या भागातले थोडे घेऊन आचमन कर. (मुलाने त्याप्रमाणे केले). "कसे आहे?" "खारट आहे." "मध्य भागातले घेऊन आचमन कर. कसे आहे?" "खारट आहे." "खालच्या भागातले घेऊन आचमन कर. कसे आहे?" "खारट आहे." "आता ते उदक टाकून दे आणि मजकडे ये." श्वेतकेतू ते उदक टाकून "ते लवण उदकात टाकले म्हणजे नेहमी रहाते" असे म्हणत पित्याकडे आला. पिता त्याला म्हणाला, बाळा, याच (तेज, उदक, अन्न इत्यादीकांच्या कार्यरूपी) शरीरामध्ये सत् आहे. (पण) ते तुला दिसत नाही तरी ते येथेच आहे.

२. या प्रजा ज्याच्यामध्ये प्रवेश करून पुन्हा प्रकट होतात ते सत् अणुप्रमाण आहे ते या सर्वांचा आत्मा आहे. ते सत्य आहे तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तू आहेस.

पाश्चात्य परंपरेत सॉक्रेटिसने संवाद-पद्धती अत्यंत प्रभावीपणे उपयोगात आणली आहे. या

संवादांमध्ये सॉक्रेटिस निरनिराळ्या विषयांसंबंधी, संकल्पनांसंबंधी संवादात सहभागी असणाऱ्यांना प्रश्न विचारत असे. 'सद्गुण म्हणजे काय'? 'न्याय म्हणजे काय'? अशा वरकरणी साध्या दिसणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे द्यायला या व्यक्ती आत्मविश्वासाने पुढे सरसावत. त्यांनी दिलेल्या उत्तरांची चिकित्सा करून सॉक्रेटिस त्यांना त्यातील त्रुटी दाखवून देई. त्यांना अधिक विचार करायला भाग पाडे. या प्रक्रियेतून त्या व्यक्तींना आपल्या अज्ञानाची किंवा ज्ञानाच्या अपुरेपणाची जाणीव होई. वैचारिक गोंधळातून वैचारिक स्पष्टतेकडे प्रवास सुरू होणे हे महत्त्वाचे कार्य त्यामधून साधले जाई. सॉक्रेटिसचा शिष्य प्लेटो यानेही संवाद पद्धती वापरली. त्याने आपले तत्त्वचिंतन निबंधांच्या रूपात न मांडता लिखित संवादाच्या रूपात मांडले.

चला करूया!

- * संवादासाठी विषयाची निवड करा.
- * विद्यार्थ्यांना गुरू-शिष्य अशा भूमिका द्या.
- * वर्गात या संवादाचे नाट्यीकरण सादर करा.

वाद पद्धती : संवाद पद्धतीबरोबरच भारतीय परंपरेने 'वाद' पद्धतीचाही उपयोग केला. वाद म्हणजे भांडण नव्हे बरं का! वाद ही भारतीयांनी सत्यशोधनासाठी वापरलेली एक महत्त्वाची, मान्यताप्राप्त पद्धती होती. वादसभा भरवून या पद्धतीने विचार मंथन केले जात असे. एखाद्या विषयावर दोन विरुद्ध मते असणाऱ्यांनी केलेली चर्चा असे वादाचे स्वरूप असे. सर्वप्रथम वादाचा नेमका विषय काय ते निश्चित केले जाई. त्यानंतर 'वादी' म्हणजे त्या विषयावरचे आपले मत पहिल्यांदा मांडणारा तत्त्वज्ञ आपला पक्ष म्हणजे बाजू स्पष्ट करे. त्यानंतर त्या बाजूच्या विरोधी मत असणारा प्रतिवादी; वादीचे म्हणणे खोडून काढायचा प्रयत्न करी आणि मग स्वतःचे मत मांडे. वादी आणि प्रतिवादी एकमेकांच्या मताचे चिकित्सक परीक्षण करत. वाद ऐकायला आलेल्या श्रोत्यांनाही 'प्राशनिक'

म्हणून प्रश्न विचारता येत. सभेच्या सगळ्या कामकाजावर अध्यक्षांची, सभापतींची देखरेख असे. ज्या पक्षाची बाजू तार्किकदृष्ट्या जास्त बळकट, त्या पक्षाला विजेता घोषित केले जाई. या वादसभेचे स्वरूप वरवर पाहता तुम्ही ज्यात भाग घेत असता त्या वादविवाद स्पर्धेसारखे वाटले तरी ते त्यापेक्षा वेगळे होते. वादाचे उद्दिष्ट चर्चाविषयाबद्दलचे सत्य एकमेकांबरोबर केलेल्या चर्चेमधून शोधून काढणे हे असे. वादी किंवा प्रतिवादीला दुसऱ्या पक्षाचे मत पटले तर ते तसे मोकळेपणे मान्य करत. त्यात कमीपणा मानत नसत. आपण केलेल्या युक्तिवादात चूक असेल, असत्य पुरावा दिला गेला असेल तर तो परत घेत. त्याचप्रमाणे दोनही बाजूंना अधिक तयारी करून पुन्हा वादसभेत चर्चा करण्याचीही मुभा असे.

वादे-वादे जायते तत्त्वबोधः!

परस्परविरोधी मते असणाऱ्यांनी एकमेकांशी खुल्या मनाने चर्चा केल्यास, सर्वांना तत्त्वाचे ज्ञान होते. (संदर्भ:- रंभा-शुक संवाद)

सांगा पाहू?

तुमच्या शाळेत कोणकोणत्या विषयांवर वादविवाद स्पर्धा आयोजित केल्या होत्या?

तुम्हाला कोणत्या विषयावर वादविवाद स्पर्धेत बोलण्यास आवडेल?

ज्ञानप्राप्तीसाठी एवढ्या खुल्या वातावरणाचे महत्त्व प्राचीन भारतीय परंपरेने ओळखले होते. अर्थात काही व्यक्ती स्पर्धेप्रमाणे जिंकायच्या ईर्ष्येने वादात उतरत. त्यांना सत्य शोधण्यापेक्षाही विरुद्ध पक्षाला हरवण्यात रस असे. अशा हार-जितीच्या उद्देशाने होणाऱ्या चर्चेला 'जल्प' म्हटले जाई. कधी-कधी तर निव्वळ वादासाठी वाद घातला जाई. आपले मत न मांडता प्रतिपक्षाच्या मतांविरुद्ध युक्तिवाद मांडण्याचाच आनंद काही व्यक्ती घेत. या प्रकारच्या चर्चेला 'वितंड' म्हटले जाई. खऱ्याखऱ्या वादात मात्र 'सत्य' हेच एकमेव उद्दिष्ट असे.

सॉक्रेटिस-क्रिटो संवाद

पार्श्वभूमी: सॉक्रेटिसला मृत्यूची शिक्षा फर्मावल्यानंतर, तिची अंमलबजावणी होईपर्यंत सॉक्रेटिसला तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. शिक्षेची अंमलबजावणी ज्या दिवशी होण्याची शक्यता होती, तिच्या आदल्या रात्री त्याचा मित्र व शिष्य क्रिटो त्याला भेटायला तुरुंगात आला. तुरुंगातून सॉक्रेटिसला निसटून कसे जाता येईल याची त्याने योजना तयार केली होती. सॉक्रेटिसचा या योजनेला विरोध होता. या वेळी झालेल्या संवादाचा काही भाग पुढे दिला आहे. क्रिटोने असे मत व्यक्त केले की, 'मला शक्य असून मी सॉक्रेटिसला पळून जायला मदत केली नाही हे कळले, तर आपल्याला दोघांना ओळखणारे अनेक जण मला दूषणे देतील.' सॉक्रेटिसचा मुद्दा असा आहे की, ज्याप्रमाणे शरीरस्वास्थ्यासाठी आपण डॉक्टर किंवा प्रशिक्षक यांचेच मत विचारात घेतो, त्याचप्रमाणे न्याय/अन्याय यासंबंधी आपण सर्वांचे नाही, तर फक्त जाणकारांचे मत विचारात घेतले पाहिजे.

सॉक्रेटिस: म्हणून क्रिटो, न्याय आणि अन्याय, तिरस्करणीय आणि आदरणीय, चांगले आणि वाईट या संबंधीच्या ज्या प्रश्नांची तपासणी आपण आता करतो आहोत, त्यासंबंधी अनेकांचे जे मत आहे त्याचे अनुकरण करून आपण त्यांचे भय बाळगले पाहिजे का? का इतर सर्व लोकांपेक्षा, ज्याला या गोष्टींची जाण आहे (जर असा कोणी असेल तर) त्याच्यासमोर आपल्याला शरम आणि भय वाटले पाहिजे? कारण आपण त्याचे अनुसरण केले नाही, तर आपण म्हणत असू त्याप्रमाणे, आपल्यामधला तो अंश, ज्यामध्ये न्यायाने सुधारणा होते आणि जो अन्यायाने असमर्थ होतो त्याला आपण बाधित आणि पंगू करू. का असे होणार नाही?

क्रिटो: नाही सॉक्रेटिस, मी तुझ्याशी सहमत

आहे.

सॉक्रेटिस: आता, जर अज्ञानी लोकांचे ऐकून आपल्यातला आरोग्याने सुधारणारा आणि रोगाने बाधित होणारा अंश आपण असमर्थ करून टाकला, तर तो भाग बाधित असताना आपले आयुष्य जगण्याच्या योग्यतेचे असेल का? तो (भाग) म्हणजे शरीर, हो की नाही?

क्रिटो: हो.

सॉक्रेटिस: बाधित आणि पंगू शरीराबरोबर जीवन जगण्याच्या योग्यतेचे असते का?

क्रिटो: नाही, निश्चितच नाही.

सॉक्रेटिस: मग आपला जो अंश अन्यायामुळे पंगू होतो आणि न्यायामुळे ज्याला लाभ होतो, तो भाग बाधित झाला तर जीवन जगण्याच्या योग्यतेचे असते का? का आपण असा विचार करतो आहोत की हा न्याय-अन्यायाशी संबंधित भाग, तो जो काही असेल तो, शरीरापेक्षा कमी महत्त्वाचा आहे?

क्रिटो: नाही, नक्कीच नाही.

सॉक्रेटिस: पण जास्त मौल्यवान?

क्रिटो: होय, खूपच जास्त.

सॉक्रेटिस: मग माझ्या सन्मित्रा, आपण अनेकजण आपल्याबद्दल काय म्हणतील याचा एवढा विचार करता कामा नये. आपण याचा विचार केला पाहिजे की, ज्या एकाला न्याय आणि अन्यायाचे ज्ञान आहे तो आणि स्वतः सत्य आपल्याबद्दल काय म्हणेल? आणि म्हणून; न्याय, मान, चांगुलपणा आणि त्याविरोधी (गुणधर्म) यांच्यासंबंधात बहुसंख्य लोकांचे मत लक्षात घेण्याचे जे आव्हान तू करतोस, तेच मुळात चुकीचे आहे.

चला पाहूया!

- * दूरचित्रवाणीवरील वाहिन्यांवर बातम्यांदरम्यान होणाऱ्या चर्चा पहा.
- * त्या चर्चांचे वाद, जल्प, वितंड असे स्वरूप ओळखून वर्गीकरण करा.

खंडन-मंडन पद्धती : ‘खंडन-मंडन’ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पद्धतीतही विरोधी मतांची आदरपूर्वक दखल घेण्याची भारतीय परंपरा प्रतिबिंबित

माहीत आहे का तुम्हांला?

रेने देकार्त

संशय पद्धती: आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात फ्रेंच तत्त्वज्ञ रेने देकार्त याने संशय पद्धती उपयोगात आणली. ‘संशय’ या शब्दाकडे आपण बहुतेक वेळा काहीशा नकारात्मक दृष्टीने बघतो. संशयी

असणे चांगले मानले जात नाही. इथे हे लक्षात ठेवायला हवे की, तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात संशय या शब्दाची नकारात्मक अर्थच्छटा अभिप्रेत नाही. हा संशय कुठल्याही व्यक्तीबद्दलचा नसतो. तत्त्वचर्चेत संशय घेतला जातो, तो जे काही ज्ञान म्हणून मांडले जाते त्यावर किंवा त्यासाठी दिलेल्या युक्तिवादांवर! देकार्तच्या काळावर ‘संशयवादी’ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तत्त्वचिंतकांचा प्रभाव होता. हे चिंतक कुठल्याही काळात, सर्व ठिकाणी निःसंशयपणे सत्य असलेल्या ज्ञानाची शक्यताच नाकारीत. गणित, भूमिती आणि विज्ञानाचा अभ्यासक असलेल्या देकार्तला मात्र असे ज्ञान शक्य असते अशी खात्री होती. ही शक्यता सिद्ध करण्यासाठी देकार्तने संशय पद्धती अवलंबली. या पद्धतीने त्याने हे तपासायला सुरुवात केली की ज्यावर शंकाच घेता येणार नाही, संशय घेणे शक्यच होणार नाही, असे काही सत्य सापडू शकते का? तोपर्यंतच्या आयुष्यात अनुभवाला आलेल्या,

झाली आहे. या पद्धतीनुसार ग्रंथलेखनात प्रथम प्रतिपक्षाचे म्हणजे विरोधी मत व्यवस्थितपणे मांडले जात असे. याला ‘पूर्वपक्ष’ असे म्हणत. योग्य युक्तिवादाच्या आधारे हे मत खोडून काढणे या पुढच्या पायरीला ‘खंडन’ म्हटले जाई. त्यानंतर ‘उत्तरपक्ष’ या टप्प्यावर स्वतःचे मत मांडून त्याचे समर्थन युक्तिवादांच्या आधारे केले जाई. सरतेशेवटी जो अंतिम निष्कर्ष मांडला जाई त्याला ‘सिद्धान्त’ म्हणून ओळखले जात असे.

शिक्षणक्रमात शिकलेल्या सर्व सत्यांबद्दल शंका घेता येते का हे पाहाताना त्याला असे लक्षात आले की, या सर्व सत्यांबद्दल एवढेच काय, तर जगाच्या अस्तित्वाबद्दलही संशय घेणे, शंका निर्माण करणे शक्य आहे. मात्र या प्रवासात अखेर त्याला ज्यावर खरोखरच संशय घेता येणे शक्यच नाही असे एक सत्य गवसले. ते सत्य म्हणजे, ‘मी विचार करतो, (म्हणजे) मी आहे.’ ‘I think therefore I am’ (English) ‘Cogito ergo sum’ (Latin). त्याच्या असे लक्षात आले की, इतर कशावरही संशय घेतला तरी संशय घेणाऱ्याच्या अस्तित्वावर संशय घेणे अशक्य आहे. संशय घेण्यातच संशय घेणाऱ्याचे अस्तित्व एका तऱ्हेने सिद्ध होते. अशा इतर सत्यांचा शोध घेऊन ज्ञानाचा पाया भक्कम करण्याचा प्रयत्न देकार्तने केला.

तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात संशयवाद्यांनी निर्माण केलेल्या संशयांमुळे तत्त्वज्ञानाच्या विकासासाठी खूप मोठा हातभार लावला आहे. शंका उपस्थित करण्याची वृत्ती आणि प्रश्न विचारण्याची सवय चिकित्सक विचार करण्यासाठी आपल्याला प्रवृत्त करते. कुठल्याही अनुभवावर, विचारांवर, मतांवर डोळे झाकून विश्वास ठेवण्याचा भाबडेपणा आपली फसगत करू शकतो. त्यामुळे योग्य वेळी, योग्य ते संशय/शंका उपस्थित करणे हे ज्ञानप्राप्तीसाठी आवश्यकच असते.

दोन विरोधी मतांच्या विचार संघर्षातून तिसरा अधिक योग्य, प्रगत विचार विकसित करण्याची पद्धती पाश्चात्य परंपरेतही वापरली गेली. तिला ‘द्वंद्वविकास पद्धती’ असे नाव आहे.

सांगा पाहू.

१. तुम्हाला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी तुम्ही कोणकोणत्या मार्गांचा अवलंब करता?
२. तुम्हाला सर्वच प्रश्नांची उत्तरे मिळतात का?
३. ती उत्तरे खरी की खोटी याची तपासणी करता का?
४. मिळालेल्या उत्तराने तुमचे समाधान होते का?

तत्त्वज्ञान ज्या विषयांचा अभ्यास करते, ज्या प्रश्नांबद्दल विचार करते, त्या प्रश्नांना सहसा गणित किंवा विज्ञानाप्रमाणे एकच एक उत्तर नसते. त्या प्रश्नांना वेगवेगळी उत्तरे असू शकतात. यांतील कुठलेही उत्तर अभ्यास न करताच नाकारले जात नाही. प्रत्येक उत्तराची चिकित्सा केली जाते, इतर उत्तरांशी तुलना केली जाते. ही विचारप्रक्रिया कायम चालू राहते. काळानुसार, परिस्थितीनुसार प्रश्नांचे स्वरूप बदलते, तसे उत्तरांचेही. त्यामुळे आपल्याला मिळालेले उत्तर हेच योग्य आणि अंतिम असे मानता येत नाही. तसे मानले, तर तत्त्वज्ञानाचा विकासच खुंटेल.

चला बोलूया.

तुम्हाला कदाचित असा प्रश्न पडू शकेल की काय हरकत आहे तत्त्वज्ञानाचा विकास खुंटला तर? विज्ञान आपल्याला विश्वाचे रहस्य उलगडून सांगते आहे. तंत्रज्ञान जीवन आरामदायक, सुखकर करते आहे. मग आपल्याला तत्त्वज्ञानाची जरूरच काय आहे?

१.४ तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या आणि मूल्य

आपण जर तत्त्वज्ञानाच्या प्रचलित व्याख्या थोडक्यात पाहिल्या तर ‘तत्त्वज्ञानाची जरूर काय?’ या प्रश्नाचे उत्तर आपल्याला चटकन समजेल. भारतीय विचारपरंपरेचा इतिहास पाहिला, तर असे लक्षात येते की ब्रिटिश भारतात आल्यानंतरच्या काळात ‘Philosophy’ या इंग्लिश शब्दाला पर्याय म्हणून ‘तत्त्वज्ञान’ हा शब्द एकूणच तत्त्वचिंतनासाठी उपयोगात आणला गेला. ‘तत्त्वज्ञान’ या शब्दाचा अर्थ ‘तत्त्वाचे ज्ञान’ असा आहे. ‘तत्त्व’ या शब्दाचा अर्थ खूप व्यापक आहे. एका अर्थी तत्त्व म्हणजे जे काही अस्तित्वात आहे, त्या सगळ्या दृश्य विश्वाच्या मुळाशी असणारे पण अमूर्त असे अस्तित्व. ते बुद्धीला समजते, पण इंद्रियांच्या अनुभवाला येत नाही. एकाच प्रकारच्या अनेक वस्तूंमध्येही एक ‘सारतत्त्व’ (essence) असते असे मानले जाते. उदाहरणार्थ, वृक्ष अनेक तऱ्हांचे, आकारांचे असतात, पण त्यांना ‘वृक्ष’ असे एकच नाव दिले जाते, ते त्यांच्यामध्ये असलेल्या ‘वृक्षत्व’ या सारतत्त्वामुळे.

चला करूया!

‘सारतत्त्व’ यावर संकल्पना चित्र तयार करा.

तत्त्वज्ञान अनुभवाला येणाऱ्या सर्व गोष्टींच्या पलीकडे काही अमूर्त तत्त्व आहे का याचा शोध घेते. भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञानाच्या ज्या निरनिराळ्या प्रणाली विकसित झाल्या, त्यांना ‘दर्शन’ असे म्हटले जाते. या ‘दर्शन’ शब्दातूनही जीवनाच्या सर्व अंगांचे समग्रतेने झालेले आकलन हाच अर्थ सूचित केला जातो. अशी अनेक दर्शने या परंपरेत निर्माण झाली आहेत.

तत्त्वज्ञानाला इंग्रजीमध्ये Philosophy असा मूळ ग्रीक भाषेतून आलेला शब्द वापरतात. या शब्दातील Philo म्हणजे प्रेम आणि Sophia म्हणजे शहाणपण. त्यामुळे Philosophy म्हणजे शहाणपणाचे प्रेम. शहाणपण म्हणजे बुद्धी नव्हे.

बुद्धी हे ज्ञानाचे साधन आहे. शहाणपण म्हणजे ज्ञानही नव्हे. बुद्धीमान किंवा खूप ज्ञान असलेली माणसेही शहाणी असतातच असे नाही. विनाशकारी शस्त्रे तयार करण्यासाठी खूप बुद्धीची आणि ज्ञानाची गरज असते. पण असे करणे शहाणपणाचे ठरत नाही. शहाणपण आपल्या वागण्याशी, कृतींशी संबंधित असते. शहाणपणात परिस्थितीचे भान असते, नीतिमत्तेची जाण असते. तत्त्वज्ञ असे शहाणपण मिळवायला धडपडतात. आपले स्वतःचे, आपल्या कुटुंबाचे, समाजाचे आणि सगळ्याच सृष्टीचे जीवन चांगले, सुंदर करण्यासाठी असे शहाणपण गरजेचे नाही, असे कुठला 'शहाणा' म्हणेल?

चला लिहूया!

काही तत्त्वचिंतकांनी/तत्त्वज्ञांनी केलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत, अशा अन्य तत्त्वज्ञांनी केलेल्या व्याख्या शोधून लिहा.

- (१) तत्त्वज्ञान हे कुतूहलाचे अपत्य आहे. - प्लेटो
- (२) (आजवर) तत्त्वज्ञांनी जगाचा विविध प्रकारांनी अर्थ लावला आहे. परंतु, खरा मुद्दा जग बदलण्याचा आहे. - कार्ल मार्क्स
- (३) विचार तार्किकदृष्ट्या सुस्पष्ट करणे हे तत्त्वज्ञानाचे उद्दिष्ट असते. तत्त्वज्ञान म्हणजे काही सिद्धान्तांचा संग्रह नव्हे, ती एक कृती आहे. - लुडविग विटगेनस्टाईन
- (४) तत्त्वज्ञान परिचित वस्तूंमधील अपरिचित बाजू दाखवून आपली जिज्ञासेची जाणीव जिवंत ठेवते. - बर्ट्रँड रसेल

सुरुवातीला पाहिलेल्या व्याख्या या 'तत्त्वज्ञान' आणि 'Philosophy' या शब्दांचा उगम कुठल्या मूळ शब्दांमधून होतो, ते पाहून त्याआधारे मांडलेल्या आहेत. त्यापलीकडे जाऊन तत्त्वज्ञानाच्या काही

व्याख्या सांगितल्या गेल्या आहेत. अशा एका व्याख्येनुसार तत्त्वज्ञान हा सर्व विश्वाचा, जीवनाचा साकल्याने किंवा समग्रतेने; विचार, अभ्यास करणारा विषय आहे. जीवनाचे कुठलेही क्षेत्र या अभ्यासाला वर्ज्य नाही. सहसा विज्ञानाच्या विशिष्ट शाखा, जगाच्या ठराविक विशिष्ट पैलूंचा अभ्यास करतात. सामाजिक विज्ञान समाजाचा अभ्यास करते, तर जैवविज्ञान सजीवांचा अभ्यास करते. भौतिक विज्ञान जड-द्रव्याचा (matter) अभ्यास करते. तत्त्वज्ञानाला मात्र जे जे अस्तित्वात आहे ते सगळेच संपूर्णपणे समजून घ्यायचे असते. यासाठी विज्ञान जी गृहीते मान्य करते, त्यांच्याबद्दलही तत्त्वज्ञान प्रश्न निर्माण करते. तत्त्वज्ञान म्हणजे बुद्धीचा चिकित्सक वापर करून घेतलेला शोध ही व्याख्या तत्त्वज्ञानाचे हे कार्य अधोरेखित करते. विज्ञान कितीही प्रगत असले तरी काही विधाने सत्यच आहेत, असे गृहीत धरूनच ते पुढे जात असते, म्हणजे त्या विधानाविषयी शंका किंवा प्रश्न उपस्थित करत नाही. गृहीतांचे काम एखाद्या इमारतीच्या पायाप्रमाणे असते. पायाच्या आधारेच इमारत उभी असते. इमारत कितीही सुंदर असली, भक्कम वाटली तरी तिचा पाया कमकुवत असेल तर छोट्या कारणानेही डळमळतो आणि पूर्ण इमारतच खचू शकते. त्यामुळेच जी गृहीते मानून विज्ञानाचा डोलारा उभा राहतो, त्या गृहीतांचीही तपासणी करणे तत्त्वज्ञान आवश्यक मानते.

वरवर पाहता, तत्त्वज्ञान हा विषय अवघड वाटला, तरी खरे तर त्यासाठी लागणारी साधनसामग्री तर आपल्या सगळ्यांकडेच आहे. आपण सगळेच बुद्धी असलेले, प्रगत जाणीव असलेले प्राणी आहोत. आपल्या अवती-भवती काय आहे, काय-काय घडते यांबद्दल आपल्याला खूप कुतूहल वाटत असते. आपल्या जीवनाचे ध्येय काय असावे? आपण सुखी कसे होऊ? सुख म्हणजे काय? चांगले जीवन म्हणजे काय असे प्रश्न आपल्यालाही पडतात आणि आपल्या परीने आपण त्यांची उत्तरे शोधतो, मिळालेली उत्तरे तपासूनही बघतो. उत्तरे

मिळण्याइतकेच प्रश्न विचारणे महत्त्वाचे असते. कारण प्रश्नच विचारले नाहीत, तर उत्तरे कशाची शोधणार? आपल्या प्रश्न विचारण्याच्या, उत्तरे शोधण्याच्या उपजत प्रवृत्तीला तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास शिस्त लावतो. आपल्याच प्रश्नांचा अर्थ आपल्याला नीट समजावून सांगून उत्तरे शोधण्याची दिशा दाखवतो. तत्त्वज्ञानात चिकित्सेवर जो भर असतो, त्यामुळे विचार न करता, परीक्षण न करता कुठलेही मत किंवा तत्त्व आपण स्वीकारत नाही. त्यामुळे आपली दिशाभूल होणे टळते. स्वतःचे मत अभ्यास करूनच मांडावे आणि इतरांच्या मतांचा आदरपूर्वक विचार करून मगच त्याबद्दल बोलावे हे भान आपल्याला तत्त्वज्ञान देते. बौद्धिक आळस आणि

बौद्धिक अरेरावी अथवा उर्मटपणा हे दोन्ही अत्यंत धोकादायक असतात. ते टाळण्याचे सामर्थ्य तत्त्वज्ञान देते. या सगळ्यांचा परिणाम अर्थातच वैयक्तिक आणि सामाजिक पातळीवर जगताना होतो. आपले निसर्गाशी, समाजाशी आणि स्वतःशीही काय प्रकारचे नाते असते याचे भानही तत्त्वज्ञान देते. तसेच ते कसे असावे यासंबंधी मोलाचे मार्गदर्शनही त्यातून मिळते. या सगळ्यांमुळे चांगले जीवन जगण्याच्या आपल्या धडपडीत तत्त्वज्ञान आपल्याला अत्यंत मोलाची मदत करते.

चला, तर मग आपण आणखी अभ्यास करूया तत्त्वज्ञानाचा!

शब्दसूची

पुराकथा - Mythology

व्यवस्था - Order / System

सृजनशक्ती - Creativity

तथ्ये - Facts

संवाद - dialogue

वाद - debate

अमूर्त - abstract

तत्त्व - Principle

सारतत्त्व - Essence

जडद्रव्य - Matter/material substance

विश्लेषण - Analysis

विश्लेषणवादी - Analytic

वाद पद्धती - Method of debate

युक्तिवाद - Argument

द्वंद्वविकास पद्धती - Method of dialectics

स्वाध्याय

प्र.१ कंसातील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण करा.

- (अ) थेलिसच्या मते..... हे अंतिम तत्त्व आहे.
(वायू, पाणी, संख्या)
- (ब) विज्ञानाची उभारणी आणि
या दोन स्तंभावर होते.
(अनुभव, कथा, बुद्धी, श्रद्धा)
- (क) भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही परंपरांमध्ये
..... या पद्धतींचा वापर झाला.

(खंडन-मंडन, संवाद, विश्लेषण)

- (ड) अँक्सिमिनस च्या मते हे अंतिम तत्त्व आहे. (असीम, अणू, वायू)
- (इ) एकाच प्रकारच्या अनेक वस्तूंमध्ये एक समान तत्त्व असते, त्याला असे म्हणतात.
(विशिष्ट, तत्त्व, सारतत्त्व)
- (फ) हार-जितीच्या उद्देशाने होणाऱ्या चर्चेला
..... असे म्हणतात.
(जल्प, वाद, वितंड)

प्र.२ गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा.

- (अ) संवाद, वाद, विश्लेषण, मूल्यमापन.
- (ब) अग्नी, पाणी, पर्वत, वायू.
- (क) शिष्य, वादी, प्राश्निक, प्रतिवादी.

प्र.३ खालील शब्दसमूहासाठी वापरण्यात येणाऱ्या तत्त्वज्ञानातील पारिभाषिक संज्ञा लिहा.

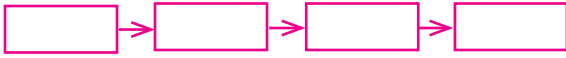
- (अ) मत न मांडता प्रतिपक्षाच्या मताविरुद्ध केलेला युक्तिवाद.
- (ब) दोन विरोधी मतांच्या विचारसंघर्षातून तिसरा अधिक योग्य व प्रगत विचार मांडण्याची पद्धती.
- (क) संकल्पनांचे विश्लेषण करण्याची पद्धत.
- (ड) मत, विचार, संकल्पना यांचे परीक्षण आणि मूल्यमापन.
- (इ) ज्यात केवळ ज्ञान किंवा बुद्धी नसून नीतिमत्तेचीही जाण असते ते.

प्र.४ फरक स्पष्ट करा.

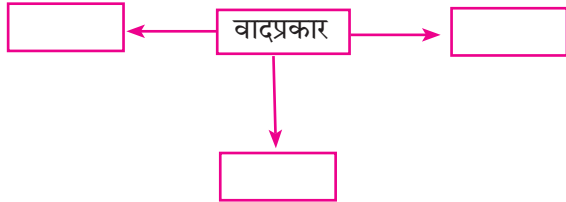
- (अ) तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान.
- (ब) वाद आणि जल्प

प्र.५ संकल्पना चित्र/तक्ता/ओघतक्ता पूर्ण करा.

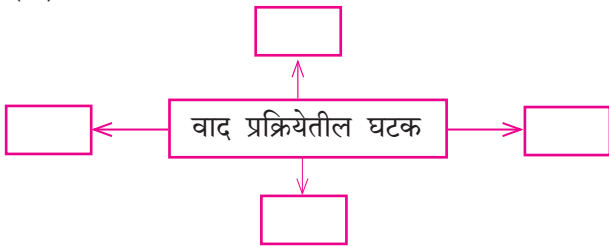
- (अ) खंडनमंडन प्रक्रिया

- (ब)

- (क)

प्र.६ टीपा लिहा.

- (अ) तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये
- (ब) विश्लेषण पद्धती
- (क) संवाद पद्धती

प्र.७ पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा.

- (अ) तत्त्वज्ञान म्हणजे काय?
- (ब) द्वंद्वविकास पद्धती म्हणजे काय?
- (क) सारतत्त्व म्हणजे काय?
- (ड) शहाणपणामध्ये काय अंतर्भूत आहे?
- (इ) कोणत्या गोष्टींवर श्रद्धा ठेवावी असे धर्म सांगतो?
- (फ) कलेची वैशिष्ट्ये काय आहेत?
- (ग) माणसाच्या चौकस बुद्धीचा आविष्कार कशा प्रकारे होतो?

प्र.८ खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) ज्ञान मिळवण्यासाठी विज्ञान अनेक उपकरणांचा उपयोग करते.
- (ब) चिकित्सा हा तत्त्वचिंतनाचा गाभा आहे.

प्र.९ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- (अ) तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप व्याख्यांच्या आधारे स्पष्ट करा.
- (ब) तत्त्वज्ञानाच्या विविध पद्धती सांगून कोणत्याही दोन पद्धती स्पष्ट करा.
- (क) विश्लेषण पद्धती स्पष्ट करून मैत्री/धर्म/समाज/सौंदर्य/श्रद्धा ही संकल्पना स्पष्ट करा.

प्र.१० खालील तात्त्विक संकल्पना/समस्या/प्रसंग यांना उद्देशून संवाद लिहा.

- (अ) श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा
- (ब) न्याय म्हणजे काय?
- (क) सद्गुण म्हणजे काय?

उपक्रम

तुमच्या शाळा/महाविद्यालयात शिक्षक दिनी गुरू-शिष्य संवादाचे नाट्यीकरण सादर करा. या निमित्ताने संवाद या तत्त्वज्ञान पद्धतीची ओळख तुमच्या सहाध्यायींना करून द्या.

